

Mariusz Baran

doktor nauk prawnych, adiunkt w Centrum Prawa Ochrony Środowiska
na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego,
stypendysta Narodowego Centrum Nauki
ORCID: 0000-0003-1896-7378

Prawo do środowiska jako publiczne prawo podmiotowe – wybrane uwagi z perspektywy teoretycznoprawnej

Słowa kluczowe: *publiczne prawo podmiotowe, prawo do środowiska, norma programowa, norm – zasada, środowisko jako wartość prawna*

1. Wprowadzenie

W ostatnim okresie coraz częściej zgłaszane są w doktrynie¹ postulaty potrzeby ujęcia „praw do środowiska” w kategoriach publicznego prawa podmiotowego. Na pierwszy rzut oka jawi się to jako kusząca koncepcja, choć – co należy już na wstępnie zasygnalizować – samo pojęcie oraz natura prawa do środowiska jest jednym z tych zagadnień, które jest sporne i w różny sposób ujmowane w literaturze przedmiotu².

Celem opracowania jest analiza, z perspektywy teoretyczno- i dogmatycznoprawnej, argumentów uzasadniających ujmowanie prawa do środowiska jako publicznego prawa

¹ Zob. szerzej: J. Uliasz, *Prawo podmiotowe jednostki do środowiska. perspektywa konstytucyjna* [w:] *Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne w Konstytucji RP z 1997 roku*, red. H. Zięba-Załucka, Rzeszów 2018, s. 236–252; A. Haładyj, *Konstytucyjne prawo do korzystania z wartości środowiska*, „Prawo i Środowisko” 2002/2, s. 37–44; M. Hejbudzki, *Normatywne podstawy wprowadzenia do polskiego porządku prawnego koncepcji prawa podmiotowego do życia w czystym środowisku*, „Studia Prawnoustrojowe UWM” 2019/43, s. 121–139; D. Jaroszevska-Charoś, *Prawo człowieka do wody pitnej i infrastruktury sanitarnej* [w:] *Prawa człowieka a ochrona środowiska – wspólne wartości i wyzwania*, red. B. Gronowska, B. Rakoczy, J. Kapelańska-Pręgowska, K. Karpus, P. Sadowski, Toruń 2018, s. 145–158; S. Kierzkowska, *Prawo do powietrza wolnego od zanieczyszczeń z „niskiej emisji”* [w:] *Prawa człowieka a ochrona środowiska – wspólne wartości i wyzwania*, red. B. Gronowska, B. Rakoczy, J. Kapelańska-Pręgowska, K. Karpus, P. Sadowski, Toruń 2018, s. 145–158.

² Zob. np. B. Iwańska, *Koncepcja ‘skargi zbiorowej’ w prawie ochrony środowiska*, Warszawa 2013, s. 37–55 wraz ze wskazaną tam literaturą.

podmiotowego, a nie jedynie jako normy programowej (celu działania władz publicznych³), jak i argumentów przemawiających przeciwko takiemu rozwiązaniu.

W literaturze brak jest zgodności co do potrzeby wyróżniania i ujmowania materialnego „prawa do środowiska” czy to jako prawa o charakterze ogólnym⁴, czy też jako praw odnoszących się do poszczególnych elementów środowiska naturalnego, takich jak: prawo do poszczególnych zasobów naturalnych, prawo do wody⁵, prawo do pożywienia czy prawo do gruntów należących do rdzennych mieszkańców⁶. Przy czym dla jego określenia – z jednej strony – używane są różne sformułowania: „prawo do dobrego środowiska”, „prawo do czystego środowiska”, „prawo do środowiska odpowiedniej jakości” itp. – co pozostawia otwarte pole odnośnie do zakresu i treści tak sformułowanego prawa. Z drugiej zaś strony identyfikuje się prawo do poszczególnych elementów środowiska, takich jak: prawo do czystej wody czy prawo do czystego powietrza⁷.

Analizę zagadnień odnoszących się do publicznych praw podmiotowych można zasadniczo prowadzić z dwóch perspektyw. Albo w ujęciu etyczno-filozoficznym, skupiając się na kwestiach, dlaczego i jakie prawa winny mieć jednostki, albo z perspektywy prawno-dogmatycznej koncentrującej się na aspekcie normatywnym, czyli analizie określonego systemu prawnego w celu odpowiedzi na pytanie, czy i jakie prawa podmiotowe zostały

³ Zob. szerzej na temat norm programowych: T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe w konstytucji* [w:] *Charakter i struktura norm Konstytucji*, red. J. Trzcinski, Warszawa 1997, s. 95–113; P. Sarnecki, *Normy programowe w Konstytucji i odpowiadające im wolności obywatelskie* [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003, s. 252–262; M. Florczak-Wątor, *Możliwości kontrolowania przez Trybunał Konstytucyjny swobody ustawodawcy w zakresie realizacji norm programowych*, „Przegląd Sejmowy” 2009/4, s. 111–127.

⁴ Zob. szerzej na temat teoretycznej koncepcji jednolitego prawa do środowiska przysługującego każdej jednostce w literaturze polskiej: J. Trzewik, *Publiczne prawa podmiotowe jednostki w systemie prawa ochrony środowiska*, Lublin 2016, s. 193–249; K. Urbańska, *Prawo podmiotowe do dobrego środowiska w prawie międzynarodowym i polskim*, Poznań 2015; *Prawo człowieka do środowiska*, red. J. Sommer, Wrocław 1987, s. 23–31.

⁵ Np. Antoni Agopszowicz w 1981 r. w odniesieniu do zagadnień ustawy z 31.01.1980 r. o ochronie i kształtowaniu środowiska (tekst pierwotny: Dz.U. Nr 3, poz. 6) argumentował, że: „Nie ma wystarczających podstaw do uznania, że istnieje jednolite prawo podmiotowe do nienaruszonego środowiska. Pojęcie to, niezależnie od tego, jak je będziemy rozumieli, rozpada się bowiem na poszczególne elementy zaliczane do dóbr różnego rodzaju, stanowiących przedmiot (obiekty) różnych praw podmiotowych, chronionych w różny sposób. Ochrona ta nie jest jednakowo intensywna; zależy od zróżnicowanych i skomplikowanych przesłanek i z wielu przyczyn jest w mniejszym lub większym stopniu nieskuteczna” – A. Agopszowicz, *Cywilnoprawne środki ochrony środowiska w świetle ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska* [w:] *Zagadnienia prawne ochrony środowiska*, red. K. Podgórski, Katowice 1981, s. 27.

⁶ Zob. np. L. Hajjar Leib, *Human Rights and the Environment: Philosophical, Theoretical, and Legal Perspectives*, Leiden–Boston 2011, s. 137–153.

⁷ Zob. np. B. Stępień-Załucka, *Prawo do czystego środowiska jako prawo człowieka a możliwość korzystania ze środowiska naturalnego jako dobro osobiste* [w:] *Powszechny system ochrony praw człowieka w dobie kryzysu demokracji liberalnej*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2020, s. 612; M. Hejbudzki, *Normatywne podstawy...*, s. 130; J.S. Kierzkowska, *Prawo do powietrza...*, s. 209 i n.

w nim przyznane jednostkom (czyli jakie prawa mają podmioty prywatne)⁸. Dalsze rozważania koncertować się będą na tej drugiej perspektywie.

2. Koncepcja publicznych praw podmiotowych – ujęcia w literaturze

W pierwszej kolejności – przed podjęciem rozważań co do teoretycznych podstaw dla wyróżnienia publicznego prawa podmiotowego do środowiska – należy ustalić, jak to pojęcie w ogóle jest rozumiane w prawie. Ujmowane jest ono zasadniczo jako „sytuacje prawne jednostek wobec państwa”⁹ w szczególności – jak podkreślał Tadeusz Bigo – jako „możności jednostki żądania od państwa (względem innego podmiotu publicznego) oznaczonego zachowania się”¹⁰.

W obszarze polskiego prawa administracyjnego koncepcja publicznego prawa podmiotowego nie jest przedmiotem szczególnych rozważań. Jak trafnie wskazuje Andrzej Wróbel, wynika to przede wszystkim z oparcia dochodzenia i ochrony pozycji prawnej jednostek na koncepcji „interesu prawnego”, gdyż to nie „naruszenie praw” (podmiotowych publicznych), lecz naruszenie „interesu prawnego” stanowi normatywną przesłanką dochodzenia ochrony prawnej (włączając w to także ochronę realizowaną przed sądami administracyjnymi)¹¹.

Powrót refleksji prawniczej w polskiej literaturze do idei publicznych praw podmiotowych dla wyznaczania i opisanie „pozycji prawnej jednostki w państwie”¹² jest w dużej mierze skutkiem wyodrębnienia w Konstytucji RP¹³ rozdziału poświęcanego prawom i wolnościom gwarantowanym jednostkom, które są prawami podmiotowymi publicznymi, a ich normatywna konstrukcja ma istotny wpływ na kształtowanie stosunków pomiędzy jednostką a władzą publiczną¹⁴. Chodzi o zapewnienie jednostce obrony jej praw (wolności i własności) w stosunkach z administracją publiczną¹⁵.

Koncepcja publicznych praw podmiotowych jest wyrazem emancypacji (autonomii) jednostek wobec organów administracji publicznej, po pierwsze – ograniczającą arbitralność działania organów władzy publicznej, a po drugie – pozwalającą na obronę tych praw (interesów prawnych) jednostek, które znajdują swe potwierdzenie w prawie pozytywnym¹⁶.

Z perspektywy jednostki publiczne prawo podmiotowe to „sytuacja, w której posiada ona opartą na normie prawnej możliwość żądania czegoś od państwa, o ile zachodzą warunki

⁸ Tak A. Wróbel, *Prawo podmiotowe publiczne* [w:] *System Prawa Administracyjnego*, t. 1, *Instytucje prawa administracyjnego*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2015, s. 309.

⁹ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 329.

¹⁰ Tak T. Bigo, *Prawo administracyjne. Część I. Instytucje ogólne. Opracowane przez Dr. Władysława Kawkę, Adiunkta U.Wr. na podstawie wykładów uniwersyteckich prof. dr. T. Bigo*, Wrocław 1948, s. 58 i n.

¹¹ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 328–329.

¹² A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 328–329.

¹³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

¹⁴ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 308.

¹⁵ T. Bigo, *Administracja publiczna w Trzeciej Rzeszy*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1936/4, s. 313–314.

¹⁶ Tak T. Kuta, *Aspekty prawne działań administracji publicznej w organizowaniu usług*, Wrocław 1969, s. 12–13.

w tejże normie określone”¹⁷. W kontekście analizowanego tytułowego zagadnienia „prawa do środowiska” (co do wątpliwości odnośnie do treści i zakresu tego „prawa” przyjdzie jeszcze powrócić), nawiązując do zaproponowanego przez Stanisława Kasznica kryterium możliwości dochodzenia (a tym samym skuteczności) danego prawa, należy dokonać różnicowania pomiędzy:

1) publicznym prawem podmiotowym *sensu stricto*, czyli taką sytuacją, gdy jednostka, posiadając określone prawa, może żądać od władzy publicznej ściśle określonego świadczenia (działania) – czyli ma roszczenie określonej treści skierowane wobec władzy publicznej a 2) „interesem prawnym”, czyli sytuacją, gdy jednostka może jedynie żądać, aby „zajęto się” jej sprawą, nie posiada jednak roszczenia, aby domagać się ściśle określonego świadczenia (działania)¹⁸.

Od powyższych przypadków należy odróżnić sytuację, kiedy jednostka ma jedynie „interes faktyczny”, czyli gdy interes jednostki nie wynika (i nie ma potwierdzenia) z treści prawa pozytywnego, a jedynie jest wywodzony z subiektywnych racji danego podmiotu.

Nawiązując do tych poglądów, we współczesnej refleksji naukowej Wojciech Jakimowicz definiuje publiczne prawo podmiotowe jako „sytuację prawną, tj. sytuację określoną przez normy prawa stanowionego, powszechnie obowiązującego, powstającą bądź bezpośrednio na podstawie normy tego prawa, bądź dodatkowo wymagającą dla swego bytu wydania właściwego aktu indywidualnego”¹⁹.

Jeśli chodzi o źródło publicznych praw podmiotowych, to – jak trafnie wskazuje W. Jakimowicz – w przypadku osób fizycznych czerpie ono swe uzasadnienie z przyrodzonych praw człowieka (co w kontekście wpływu stanu środowiska na warunki życia człowieka może być prawnie relewantne), a w przypadku jednostek organizacyjnych – z norm prawa pozytywnego²⁰.

3. Publiczne prawa podmiotowe – cechy

Pośród różnych cech publicznych praw podmiotowych, identyfikowanych w piśmiennictwie zarówno teoretyczno-prawnym, jak i osadzonym w dogmatykach prawniczych, można – ujmując rzecz syntetycznie – wskazać w aspekcie analitycznym na następujące właściwości przesądzające o istocie tych praw²¹:

¹⁷ S. Kasznica, *Polskie prawo administracyjne. Pojęcie i instytucje zasadnicze*, Poznań 1946, s. 127. Z kolei Władysław L. Jaworski ujmował to w ten sposób: „prawo podmiotowe nie jest niczym innym, jak tylko wyrazem stosunku «ja» do świata zewnętrznego. Prawo podmiotowe musi mieć w sobie element przymusu, nie jest przeto niczym innym, jak tylko wyrazem tego, że «ja» rozporządza pewną dozą przymusu państwowego dla siebie” – W.L. Jaworski, *Nauka prawa administracyjnego. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1924, s. 110.

¹⁸ S. Kasznica, *Polskie prawo administracyjne...*, s. 128–129.

¹⁹ W. Jakimowicz, *Publiczne prawa podmiotowe*, Kraków 2002, s. 246.

²⁰ W. Jakimowicz, *Publiczne...*, s. 246.

²¹ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 328–339 oraz 364–393 wraz ze wskazaną tam literaturą.

- po pierwsze, relacyjny charakter w stosunku do państwa²²;
- po drugie, „korelatywne sprzężenie”²³ z obowiązkami państwa²⁴;
- po trzecie, definiowanie sytuacji prawnej jednostki wobec państwa; prawo podmiotowe to prawo do czegoś (uprawnienie), wolność, kompetencja jednostki, a według niektórych ujęć także status jednostki²⁵;
- po czwarte, relacja między normą prawną (prawem w znaczeniu przedmiotowym) a prawem (w znaczeniu podmiotowym) jest tego rodzaju, że istnieje konieczny związek polegający na tym, że gdy istnieje prawo (podmiotowe), musi istnieć norma (prawna), która to prawo gwarantuje²⁶, choć „nie oznacza to jednak że zawsze, gdy istnieje norma (prawna), musi istnieć także prawo (podmiotowe), istnieją bowiem normy, które nie statuuja praw lub obowiązków (relacyjnych), lecz tylko obowiązki obiektywne”²⁷.

4. „Prawo do środowiska” z perspektywy koncepcji publicznych praw podmiotowych

Rozważając istnienie w obowiązujących regulacjach prawnych podstaw normatywnych ujmowania „prawa do środowiska” w kategoriach publicznego prawa podmiotowego należy, w pierwszej kolejności, jak już sygnalizowano, dokonać rozróżnienia między perspektywą etyczno-filozoficzną a prawną-dogmatyczną; z czego ta druga winna mieć oparcie w treści prawa pozytywnego²⁸.

W dalszej kolejności należy uwzględnić złożoność i specyfikę regulacji prawa ochrony środowiska, która charakteryzuje się, między innymi, wielopłaszczyznowością i wieloaspektowością przenikania i ścierania się różnorodnych interesów. Jest to konsekwencją tego, że prawo (ochrony) środowiska, jak ujmuje to Eberhard Schmidt-Aßmann, to:

- 1) „prawo ryzyka” – w związku z niepewnością procesów przemysłowych oraz technologicznych;
- 2) „prawo rozdziału” w zakresie korzystania z zasobów środowiska oraz
- 3) „prawo ochrony zasobów środowiska”²⁹.

To zaś powoduje, że nie istnieje jedna kategorii interesu (publicznego) w tym obszarze regulacji prawnej, ale „interes publiczny w ochronie środowiska należy postrzegać jako katalog wartości zawartych w przepisach materialnego prawa ochrony środowiska, takich jak: środowisko i jego komponenty, życie i zdrowie ludzkie, a tym samym różnych w zależności od przedmiotu ochrony (ujęcie statyczne), który jest następnie konfrontowany

²² A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 332.

²³ Pojęcie przywołuję za Z. Radwański, *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2002, s. 89.

²⁴ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 329.

²⁵ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 359 i 365.

²⁶ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 331.

²⁷ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 331.

²⁸ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 330.

²⁹ E. Schmidt-Aßmann, *Ogólne prawo administracyjne jako idea porządku. Założenia i zadania tworzenia systemu prawnoadministracyjnego*, tłum. A. Wasilewski, Warszawa 2011, s. 144–145.

i każdorazowo definiowany w związku z zachodzącymi w środowisku zmianami oraz w zestawieniu z określonym stanem faktycznym, będącym punktem odniesienia do wyznaczenia jego treści *in casu* (ujęcie dynamiczne)³⁰. Nadto wspomniane ścieranie się i kolizja interesów mogą wstępować także i „wewnątrz” prawa ochrony środowisk, a to w związku z niekiedy odmiennymi celami regulacji odnośnie do ochrony różnych elementów środowiska³¹.

Dla dalszych rozważań co do charakteru „prawa do środowiska”, a także charakterystyki struktury i treści praw podmiotowych publicznych warto odwołać się do zaproponowanego w teorii prawa przez Ronalda Dworkina³² i Roberta Alexy’ego³³ – w związku z odmienną strukturą i funkcją zasad i reguł³⁴ – rozróżnienia na **normy-reguły** (*rules, Regeln*) oraz **normy-zasady** (*principles, Prinzipien*)³⁵.

Normy-zasady charakteryzują się tym, że wyrażają nakaz osiągnięcia określonego rezultatu „w możliwie najwyższym stopniu w danych warunkach prawnych i faktycznych”³⁶; są one swoistymi nakazami optymalizacyjnymi³⁷, co powoduje, że mogą one być zrealizowane w różnym stopniu, nakazany stopień ich spełnienia zależy zaś nie tylko od możliwości faktycznych, lecz również prawnych³⁸. Reguły są natomiast normami, które mogą być spełnione lub mogą nie być spełnione³⁹ („nakazane czynienie dokładnie tego, co reguła nakazuje – ani mniej, ani więcej”⁴⁰).

³⁰ M. Baran, B. Iwańska, *Ochrona interesu w prawie ochrony środowiska* [w:] *Partycypacja w postępowaniu administracyjnym: w kierunku uspołecznienia interesu prawnego*, red. Z. Kmiecik, Warszawa 2017, s. 113.

³¹ M. Baran, *Conflicts of interest in environmental law: Climate-related renewable energy goals vis-a-vis environmental protection interest (on the example of the RES III Directive)* [w:] *Sustainable energy: Still united in diversity? Integrating energy, climate and environmental law in times of geopolitical instability*, red. F. Tiche, L. Squintani, K. de Graaf, H. Vedder, E. Woerdman, Groningen 2025, s. 135–156, wraz ze wskazaną tam literaturą.

³² R. Dworkin, *Biorąc prawa poważnie*, tłum. T. Kowalski, Warszawa 1998, s. 60.

³³ R. Alexy, *The Construction of Constitutional Rights*, „Law and Ethics of Human Rights” 2010/4, s. 23. R. Alexy, *The Model of Rules*, „University of Chicago Law Review” 1967/35, s. 25; R. Alexy, *Theorie der Grundrechte*, Baden-Baden 1994, s. 75–76. Szczegółowa analiza rozmaitych koncepcji zasad w literaturze polskiej zob. M. Kordela, *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Poznań 2012, s. 44–100.

³⁴ Warto odnotować, że istnieje w teorii prawa też odmienne pojmowanie norm – zasada, zgodnie z którą zasady są normami prawnymi o szczególnym znaczeniu, doniosłości lub wadze dla systemu prawnego (zasadnicze, podstawowe, szczególnie doniosłe, ważne) – chodzi o teorię zasad Jerzego Wróblewskiego i teorię zasad „szkoły poznańskiej” – zob. szerzej M. Zieliński, *Zasady i wartości konstytucyjne* [w:] *Zasady naczelne Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r.*, red. A. Bałaban, P. Mijał, Szczecin 2011, s. 21–28; J. Wróblewski, *System prawa* [w:] W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1986, s. 399; Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 35; K. Ziemiński, *Zasady ogólne prawa administracyjnego*, Poznań 1989, s. 25–26.

³⁵ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 331–339, 386–391 wraz ze wskazaną tam literaturą.

³⁶ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 331.

³⁷ Termin przywołuję za A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 331.

³⁸ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 331.

³⁹ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 331.

⁴⁰ R. Alexy, *Theorie...*, s. 75–76.

Różnice pomiędzy zasadami i regułami obrazuje płaszczyzna stosowania prawa; w przypadku norm reguł kolizja pomiędzy nimi jest rozstrzygana zgodnie z zasadą „standard–wyjątek”, co oznacza to, że norma reguła będąca wyjątkiem zawęża zakres zastosowania normy będącej standardem⁴¹. Dlatego, jak trafnie wskazuje A. Wróbel, „zakwalifikowanie danej normy jako gwarantującej prawo podmiotowe o strukturze prawa lub o strukturze zasady ma znaczenie dopiero na etapie wykonywania (realizacji) danego prawa, gdy dana norma znajdzie zastosowanie, nie ma zaś znaczenia dla określenia istoty, zakresu i przedmiotu (konstytucyjnego) prawa podmiotowego publicznego”⁴². Jest tak, gdyż logika stosowania prawa wymaga ustalenia przedmiotu i zakresu ochrony danego prawa podmiotowego, co odbywa się z reguły niezależnie od kwestii wykonywania (ograniczania czy naruszania) takiego prawa i ogranicza się jedynie do samej treści określonej normy. Stąd też dystynkcja na prawa będące nośnikami norm-reguł lub -zasad nabiera na znaczeniu na płaszczyźnie wykonywania czy konkretyzowania określonego prawa; to wówczas bowiem struktura prawa podmiotowego ma znaczenie. Dotyczy to przede wszystkim praw podmiotowych mających strukturę zasad, „w stosunku do których aktualizuje się nakaz optymalizacyjny”⁴³.

Podjmując analizę „prawa do środowiska” z perspektywy koncepcji publicznych praw podmiotowych, na wstępie należy w związku z sygnalizowaną powyżej doniosłością i różnicą jakościową⁴⁴ na etapie stosowania prawa, którą przejawiają normy zasady w stosunku do norm reguł, w pierwszej kolejności odpowiedzieć na pytanie, czy (jeśli w ogóle) uwzględniając strukturę i treść, „prawo do środowiska” powinno się kwalifikować jako tylko zasadę (normę programową)⁴⁵ lub tylko jako prawo⁴⁶, czy też jako prawo-zasadę⁴⁷. Doniosłość odpowiedzi na wspomniane pytanie wynika nie tylko ze związku ze sferą wykonywania takiego prawa, ale także – a może przede wszystkim – ze względów dotyczących zakresu i efektywności ochrony prawnej, gdyż jest ona odmienna w przypadku praw podmiotowych w porównaniu z sytuacjami ukształtowanymi przez normy-zasady⁴⁸.

Zanim jednak zostanie podjęta próba odpowiedzi na pytanie, czy „prawo do środowiska” można kwalifikować jako prawo podmiotowe, należy najpierw pochylić się nad kwestią tego, jakiego rodzaju interesów ma ona dotyczyć: czy ochrony indywidualnych interesów jednostek, czy realizacji interesu publicznego w postaci zapewnienia właściwego stanu jakości środowiska jako całości. A być może „prawo do środowiska” należy widzieć jako „zagregowaną” sferę interesów⁴⁹, czyli sferę integrującą interesy prywatne i interes publiczny (społeczny)?

⁴¹ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe ...*, s. 387.

⁴² A. Wróbel, *Prawo podmiotowe ...*, s. 390.

⁴³ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe ...*, s. 391.

⁴⁴ R. Alexy, *Theorie ...*, s. 77.

⁴⁵ Jak np. większość praw socjalnych – zob. A. Wróbel, *Prawo podmiotowe ...*, s. 380.

⁴⁶ Np. tak jak prawa polityczne lub wyborcze – tak A. Wróbel, *Prawo podmiotowe ...*, s. 385.

⁴⁷ Jak np. zakaz dyskryminacji lub nakaz proporcjonalności działania – tak wprost A. Wróbel, *Prawo podmiotowe ...*, s. 332.

⁴⁸ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe ...*, s. 387–391.

⁴⁹ E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa administracyjnego. Bilans rozwoju, reformy i przyszłych zadań*, Warszawa 2022, s. 165.

5. Prawo do środowiska: ochrona zindywidualizowanych interesów jednostek czy realizacja interesu publicznego? – problem aksjologiczny i ontologiczny

5.1. Uwagi wprowadzające

Prawo podmiotowe bywa najczęściej ujmowane, jak to wskazano wcześniej, jako sytuacja prawna jednostki, stąd też nawiązując do ujęcia zaproponowanego przez R. Alexy'ego i Zygmunta Ziemińskiego w ramach analitycznej teorii praw, można dokonać następującego podziału sytuacji prawnych określanych jako „prawa”:

- 1) prawa do czegoś (*Rechte auf etwas*) – uprawnienia,
- 2) wolności (*Freiheiten*) oraz
- 3) kompetencje (*Kompetenzen*)⁵⁰.

Definiowanie prawa ochrony środowiska jako zespołu norm, których przedmiotem jest ochrona zasobów środowiska, nie daje jednak odpowiedzi na pytanie, czy normy tego prawa służą jedynie realizacji interesu publicznego w związku z ujmowaniem środowiska (jego poszczególnych komponentów) jako dobra wspólnego, czy też z jego treści wynikają dla jednostek określone prawa podmiotowe w odniesieniu do norm nakierowanych na ochronę zindywidualizowanych interesów jednostek.

Samo definicyjne ujęcie, że prawa podmiotowe to „prawnie chronione interesy”, jak trafnie wskazuje A. Wróbel, ani nie wyjaśnia – co istotne w przypadku „prawa do środowiska” – struktury formalnej prawa podmiotowego publicznego, ani nie pozwala sprecyzować jego treści⁵¹. Jest to o tyle kluczowe dla ujmowania „prawa do środowiska” w kategoriach publicznego prawa podmiotowego, że ma ono charakter prawnie uregulowanej relacji między jednostką jako uprawnioną i państwem jako obowiązującym (adresatem), co sprawia, iż prawo podmiotowe jest każdorazowo ukierunkowane na egzekwowanie na drodze prawnej zachowanie obowiązującego (władzy publicznej)⁵².

Choć, do czego jeszcze przyjdzie powrócić, jednostki „w dążeniu do urzeczywistniania swoich praw podmiotowych nie mogą być co do zasady postrzegane ani jako powiernik ani reprezentant interesów społecznych lub publicznych”, to „prawo podmiotowe określać należy jako spersonalizowaną i zindywidualizowaną możliwość prawną do uruchomienia

⁵⁰ Przywołuję za A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 335; zob. także R. Alexy, *Theorie...*, s. 170–171; Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe...*, s. 366.

⁵¹ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 364.

⁵² Jak wskazuje A. Wróbel: „Koncepcja prawa podmiotowego publicznego jako możliwości domagania się (żądania) od państwa określonego zachowania się, podkreśla relacyjny charakter tego prawa, a mianowicie trójelementową relację między podmiotem (jednostka), adresatem (państwo) i przedmiotem (działanie lub zaniechanie) prawa podmiotowego publicznego. Treścią tego prawa jest możliwość żądania (domagania się) określonego zachowania się innej osoby niż uprawniony. W tym sensie prawo podmiotowe publiczne jest prawem do określonego zachowania się innej osoby. Wreszcie prawo podmiotowe publiczne jest ekwiwalentne w stosunku do obowiązku państwa określonego zachowania się. W tym sensie jego treścią jest żądanie (domaganie się) przez uprawnionego, aby państwo wykonało wobec niego swoje ustawowe obowiązki” – A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 365.

porządku prawnego w celu realizacji własnych interesów”⁵³. Jest to zatem możliwość prawa pozostawiona do dyspozycji uprawnionego podmiotu.

5.2. Prawo do środowiska jako korelat obowiązków państwa – „subiektywizacja” obowiązków państwa

Wprawdzie koncepcja publicznego prawa podmiotowego w założeniu zakłada takie ukształtowanie pozycji (sytuacji) prawnej jednostki, analizowanej z perspektywy przyznanego przez obiektywny porządek prawny prawa do cudzego zachowania się, które jest „prawem do określonego zachowania się (działania lub zaniechania)” władzy publicznej, nie oznacza to jednak, że istotą prawa podmiotowego jest „wyłącznie obowiązek innego podmiotu”⁵⁴. Kluczowa jest wynikająca z prawa pozytywnego „subiektywizacja”⁵⁵ obowiązku władzy publicznej w tym znaczeniu, że sprowadza się ona do przyznania określonym jednostkom w związku z treścią obowiązku państwa praw podmiotowych⁵⁶. Prawo podmiotowe jest bowiem, jak podkreśla E. Schmidt-Aßman, wyrazem „upodmiotowienia stosunku obywatel-państwo”⁵⁷.

Sytuacja prawna jednostki może być analizowana zarówno z perspektywy przyznanego przez obiektywny porządek prawny prawa do cudzego zachowania się, jak i z perspektywy określonego przez obiektywny porządek prawny obowiązku innego podmiotu⁵⁸. O ile zatem konstrukcja prawa podmiotowego publicznego jako prawa do cudzego zachowania się (zachowania się państwa) wyklucza takie jego rozumienie, w którym prawu jednostki do określonego zachowania się państwa nie odpowiadałby obowiązek państwa określonego zachowania się wobec tej jednostki, o tyle – co wymaga podkreślenia – nie każdemu obywatelowi państwa określonego zachowania się (działania) odpowiada prawo podmiotowe jednostki do takiego zachowania się państwa⁵⁹. Będzie to bowiem zależeć od charakteru normy określającej obowiązek państwa. Jeżeli nakaz powinienego zachowania się państwa, jak wskazuje się w literaturze, wyznaczają normy programowe lub normy-zasady, na ogół obowiązkom tym nie odpowiadają publiczne prawa podmiotowe⁶⁰. Uznanie, że dana norma jest nośnikiem prawa podmiotowego, oznacza nie tylko materialne powiązanie sytuacji prawnej jednostki z ochronnym charakterem danej normy, lecz także – co z tym immanentnie związane – przyznanie upoważnienia skargowego dla dochodzenia ochrony sądowej takiego prawa, co prowadzi do swoistej proceduralizacji⁶¹ praw podmiotowych.

⁵³ E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa...*, s. 160.

⁵⁴ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 370.

⁵⁵ Pojęcie przywołuję za A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 370.

⁵⁶ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 370.

⁵⁷ E. Schmidt-Aßman, *Ogólne prawo administracyjne...*, s. 105.

⁵⁸ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 368.

⁵⁹ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 371.

⁶⁰ Zob. A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 371; szerzej na temat norm programowych – zob. T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 111–112.

⁶¹ Termin przywołuję za E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa...*, s. 107.

Potwierdzona w art. 31 Konstytucji RP przyrodzona godność każdego człowiek oznacza nakaz związania wszystkich władz państwowych prawami podstawowymi, co winno w sposób nierozłączny prowadzić do subiektywizacji porządku prawnego. Wspomniana subiektywizacja widoczna jest m.in. w zjawisku proceduralizacji, które w prawie ochrony środowiska przejawia się w poszerzaniu upoważnień do wnoszenia skarg zbiorowych⁶². To zaś często skutkuje przyznaniem jednostkom uprawnień skargowych, które są oderwane od praw podmiotowych; wtedy jednostki działają jako „reprezentanci” (rzecznicy) na rzecz ochrony ogólnego interesu⁶³ egzekwowania obowiązującego prawa⁶⁴.

Prawo podmiotowe, jak trafnie wskazuje E. Schmidt-Aßman, ma swoje „granice sprawności”, stąd konieczne jest istnienie innych państwowoprawnych elementów gwarancyjnych w prawie administracyjnym⁶⁵. Wynika z tego, że obszar zadań państwa nie ogranicza się tylko do wyizolowanej ochrony „określonej wąskiej przestrzeni sfery prywatnej”, ale zmierza on raczej – jak wskazał Konrad Hesse – „do racjonalizacji ogólnego zasobu publicznego”⁶⁶. W odniesieniu do obszaru prawa ochrony środowiska skutkuje to jego „prawnoindywidualnym ukierunkowaniem”⁶⁷, które pełni uzupełniającą rolę dla działań podejmowanych przez organy administracji dla ochrony środowiska jako dobra wspólnego.

5.3. Prawo do środowiska jako prawo do działania państwa

Nie ulega wątpliwości, że środowisko jest „dobrem wspólnym” podlegającym szczególnej ochronie, czego wyrazem jest sformułowanie wymogu ochrony środowiska już w art. 5 Konstytucji RP, w pierwszym rozdziale ustawy zasadniczej⁶⁸, jako „jednej z podstawowych wartości determinujących aksjologię polskiego porządku konstytucyjnego”⁶⁹.

⁶² E. Schmidt-Aßman, *Ogólne prawo administracyjne...*, s. 106; B. Iwańska, *Koncepcja 'skargi zbiorowej'...*, s. 304–354.

⁶³ Odrębną kwestią jest to na ile tak jednostka w zakresie postrzegania (definiowania) treści interesu ogólnego kieruje się własnym interesem – zob. E. Schmidt-Aßman, *Ogólne prawo administracyjne...*, s. 108.

⁶⁴ E. Schmidt-Aßman, *Ogólne prawo administracyjne...*, s. 107–108.

⁶⁵ E. Schmidt-Aßman, *Ogólne prawo administracyjne...*, s. 108.

⁶⁶ Przywołuję za E. Schmidt-Aßman, *Ogólne prawo administracyjne...*, s. 10 – chodzi o publikację K. Hesse, *Der Rechtsstaat im V erfassungssystem des Grundgesetzes* [w:] *Festgabe für Rudolf Smend*, Tübingen 1962, s. 71, 83.

⁶⁷ Pojęcie przywołuję za E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa...*, s. 106.

⁶⁸ Tak np. TK w wyroku z 28.09.2015 r., K 20/14, pkt 94, OTK-A 2015/8, poz. 123; czy wyrok TK z 13.07.2011 r., K 10/09, OTK-A 2011/6, poz. 56: „opłaty publiczne wiążące się z prawną ochroną wartości środowiska (opłaty ekologiczne) są powiązane ściśle z określonymi zadaniami, głównie z zakresu kształtowania i ochrony środowiska naturalnego jako dobra wspólnego” (pkt 91); zob. także P. Sarnecki, *Uwagi do art. 5* [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, t. 5, Warszawa 2007, s. 6; na temat środowiska jako dobra wspólnego – zob. szerzej B. Iwańska, *Koncepcja 'skargi zbiorowej'...*, s. 91–141 i przywoływana przez Autorkę literatura i orzecznictwo sądowe.

⁶⁹ Tak A. Wasilewski, *Dynamika zmian i kontynuacja we współczesnym prawie administracyjnym wyzwaniem dla doktryny prawa (na przykładzie prawa o ochronie środowiska)* [w:] *Między tradycją a przy-*

Środowisko i jego ochrona to wartość „sama w sobie” (obiektywna). Ochrona środowiska – jak podkreśla w swoim orzecznictwie Trybunał Konstytucyjny⁷⁰ – stanowi dobro, do którego ustrojodawca w kilku aspektach odnosi się bezpośrednio w Konstytucji, m.in.: formułując obowiązek władz publicznych zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego obecnemu i przyszłym pokoleniom (art. 74 ust. 1 Konstytucji) oraz powszechny obowiązek dbałości o stan środowiska i ponoszenia odpowiedzialności za spowodowane przez siebie jego pogorszenie (art. 86 Konstytucji), a także identyfikując ochronę środowiska jako jedną z przesłanek uzasadniających ograniczenie konstytucyjnych praw i wolności (art. 31 ust. 3 Konstytucji).

Adresatem konstytucyjnego obowiązku ochrony środowiska są zarówno organy władzy publicznej (art. 74 ust. 2 Konstytucji), jak i podmioty prywatne (potwierdza to treść art. 86 Konstytucji)⁷¹. Obowiązki spoczywające na organach władzy publicznej w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego to obowiązki przez wszystkim o charakterze pozytywnym⁷². Nie chodzi tutaj, tak jak w przypadku prawa do negatywnego działania⁷³ ze strony państwa, o „zakazy przeszkadzania, ograniczania lub uniemożliwiania” określonych działań jednostek, ale chodzi o „nakazy ochrony, wspierania, gwarantowania”⁷⁴ (prawo do pozytywnego działania)⁷⁵.

W przypadku działań pozytywnych adresat (państwo) dysponuje z reguły „szerokim zakresem uznania, jeśli chodzi o wybór konkretnego działania pozytywnego, chyba że uznanie to jest ograniczone zasadami prawa”⁷⁶ lub szczegółowymi normami prawnymi. W przypadku prawa do działania ze strony państwa chodzi zarówno o działania faktyczne państwa (faktyczne świadczenia ze strony państwa na rzecz uprawnionego), jak i działania prawne państwa (działania polegające na stanowieniu aktów prawnych, które określają

szościąg w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi, red. J. Supernat, Wrocław 2009, s. 770; por. także zdanie odrębne sędziego TK Mariana Zdyba do wyroku TK z 10.10.2001 r., K 28/01, OTK 2001/7, poz. 212, pkt 66–67.

⁷⁰ Np. TK w wyroku z 10.07.2014 r., P 19/13, OTK-A 2014/7, poz. 71, pkt 110; także B. Iwańska, *Koncepcja „skargi zbiorowej”...*, s. 114–128; M. Górski [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, red. L. Bosek, M. Safjan, Legalis 2016, art. 74.

⁷¹ „Obowiązek dbałości o przyrodę, jako dziedzictwo i bogactwo narodowe, ciąży na organach administracji publicznej, osobach prawnych (innych jednostkach organizacyjnych) oraz osobach fizycznych” – tak wyrok TK z 13.05.2009 r., Kp 2/09, OTK-A 2009/5, poz. 66, pkt 36.

⁷² Zob. np. wyrok TK z 28.11.2013 r., K 17/12, OTK-A 2013/8, poz. 125, pkt 2.5.2: „Zapewnienie ochrony środowiska» jest celem państwowości polskiej ujętym w art. 5 Konstytucji. Jest to jedyny przepis konstytucyjny w rozdziale I Konstytucji, który odnosi się do środowiska, przez co nadaje mu rangę ustrojową. Jako zasada ustrojowa stanowi wymóg działania bardziej kompleksowego niż zawarta w art. 74 Konstytucji dyrektywa polityki państwa zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego współczesnemu i przyszłym pokoleniom. Art. 5 Konstytucji należy traktować jako źródło obowiązków władz publicznych w zakresie ochrony środowiska, zaś pozostałe przepisy z tej dziedziny – umieszczone w rozdziale II Konstytucji – odnoszą się zarówno do władz publicznych (art. 74 Konstytucji), jak i podmiotów innych niż władze publiczne (art. 86 Konstytucji)”.

⁷³ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 375–376.

⁷⁴ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 377.

⁷⁵ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 376–380.

⁷⁶ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 377.

środki podejmowane przez państwo, np. organizacyjne lub proceduralne, konieczne dla zapewnienia ochrony pozycji prawnej jednostki, czy też materialne warunki odnośnie do jakości środowiska)⁷⁷.

W kontekście ujmowania środowiska i jego właściwego stanu jako elementu interesu publicznego, przy rozważaniu kwestii „prawa do środowiska” w kategoriach prawa podmiotowego wydaje się, że nie należy działań (w tym działań prawnych) jednostek dla urzeczywistnienia praw podmiotowych ograniczać (zawężać) do roli „powiernika” lub „reprezentanta” interesów społecznych lub publicznych⁷⁸. Prawnopodmiotowe ujęcie środowiska nakierowane jest na urzeczywistnianie interesów (partykularnych) danego podmiotu. Swoiste kompromisowe rozwiązanie pomiędzy prawem podmiotowym służącym urzeczywistnieniu interesów danej jednostki a właściwym stanem jakości środowiska jako takiego, jako model „ponadindywidualnej ochrony prawej”, zaproponował E. Schmidt-Aßman – nawiązując do koncepcji ochrony dobra wspólnego „w procesie”⁷⁹. Propozycja ta zakłada szersze ujęcie prawa podmiotowego jako obejmującego swym zakresem elementy „prokuratorskie”⁸⁰, czyli służące realizacji dobra wspólnego w postaci zapewniania właściwego stanu jakości środowiska (podmiot prywatny angażuje się jednocześnie – z korzyścią dla interesu publicznego – w wykonywanie właściwych regulacji prawych⁸¹).

Choć można spotkać w literaturze także poglądy wskazujące, że koncentrowanie się jedynie na interesie prywatnym w ramach koncepcji praw (jako podmiotowo-prawnej treści normy prawnej) jest błędnie, gdyż nie pozwala ukazać ani powiązań, ani „wzajemnego nakładania się interesu publicznego i prywatnego”⁸². Wynika z tego również, że organy administracji w demokratycznym państwie prawa nie mają „monopolu na definiowanie pojęcia dobra wspólnego”⁸³. E. Schmidt-Aßman jako przykład wskazuje obszar prawa ochrony środowiska, gdzie mamy do czynienia z „interesem zagregowanym”, czyli taką sytuacją (takim układem), w której „interes indywidualny obejmuje” swą treścią cele „interesu publicznego i nie ztraca swojego «prywatnego» charakteru tylko z tego powodu”⁸⁴.

6. Prawo do środowiska: norma programowa czy prawo podmiotowe jednostki? – perspektywa konstytucyjna

6.1. Uwagi wprowadzające

Jeżeli chodzi o regulacje prawa polskiego, w tym przywołane przepisy Konstytucji RP, przeważa pogląd, że nie dają one wystarczających podstaw do formułowania egzekwowlanego

⁷⁷ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 376.

⁷⁸ E. Schmidt-Aßman, *Ogólne prawo administracyjne...*, s. 105.

⁷⁹ E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa...*, s. 163 i n.

⁸⁰ Pojęcie to przywołuję za E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa...*, s. 165 i 166.

⁸¹ Tak E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa...*, s. 165–166.

⁸² E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa...*, s. 165.

⁸³ E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa...*, s. 166.

⁸⁴ E. Schmidt-Aßman, *Dogmatyka prawa...*, s. 165.

prawa podmiotowego do środowiska (prawa do życia w środowisku o określonej jakości)⁸⁵. W tym kontekście podnosi się w literaturze argumenty, że normy konstytucyjne są w odniesieniu do środowiska zbyt ogólne, ponieważ przybierają postać raczej postulatów czy też ogólnych celów kierunków polityki państwa niż egzekwowalnych dla jednostek praw⁸⁶.

W literaturze dominuje pogląd, że poza prawem do informacji o stanie i ochronie środowiska, znajdującym swoją podstawę w treści art. 74 ust. 3 Konstytucji, inne przepisy Konstytucji nie zabezpieczają ani nie gwarantują „prawa do środowiska”, ani węższej ujętego prawa do „życia w zdrowym środowisku”⁸⁷. Choć odnotować należy także poglądy odmienne, jak choćby stanowisko, które prezentuje Jacek Trzewik, argumentujący, że „prawo do środowiska nie zostało wprawdzie wyrażone *explicite* w przepisach konstytucyjnych, ale wynika *implicite* z ogólnej zasady obowiązku ochrony środowiska przez państwo oraz poprzez gwarancję prawa do życia (art. 38 Konstytucji RP), prawa do ochrony zdrowia (art. 68 ust. 1 Konstytucji RP), a także prawa własności (art. 64 ust. 1 Konstytucji RP) czy prawa do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy (art. 66 ust. 1 Konstytucji RP)”⁸⁸.

Należy jednak wyrazić pogląd, że wskazana powyżej dominująca konkluzja o braku konstytucyjnych podstaw do kreowania „prawa do środowiska” nie jest zadowalająca, gdyż nie odpowiada dzisiejszemu stanowi wiedzy co do zagrożeń, które niesie dla jednostki (zwłaszcza jej zdrowia) stan jakości środowiska (obecne w nim zanieczyszczenia) oraz jego postępująca degradacja, a także zagrożeń, które niosą zmiany klimatu⁸⁹. Stąd proponowane w literaturze postulaty wywiedzenia prawa jednostki do środowiska (a precyzyjnie rzecz ujmując – praw podmiotowych związanych z jej funkcjonowaniem w środowisku oraz związanych z nimi szczegółowych obowiązków, które spoczywałyby na organach władzy publicznej) z innych praw o charakterze ogólnym – np. prawa do prywatności, prawa do ochrony życia lub zdrowia czy godności człowieka albo z art. 74 Konstytucji RP⁹⁰.

Trybunał Konstytucyjny już w wyroku w sprawie K 22/97⁹¹ podkreślił, że postęp cywilizacyjny oraz konieczność ochrony środowiska naturalnego przed degradacją i dewastacją jest powszechnym obowiązkiem konstytucyjnym⁹², a „zapewnienie ochrony środowiska jest celem państwowości polskiej ujętym w art. 5 Konstytucji. Jest to jedyny

⁸⁵ J. Uliasz, *Prawo podmiotowe jednostki do środowiska. Perspektywa konstytucyjna* [w:] *Human rights Evolution in the digital era*, red. M. Sitek, J. Bonet Navarro, Rzeszów 2021, s. 154 i wskazana tam literatura.

⁸⁶ Zob. P. Sarnecki, *Normy programowe...*, s. 252–262; M. Florczak-Wątor, *Konstytucja jako źródło obowiązków państwa w stosunku do obywatela*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2018/80(1), s. 191–131.

⁸⁷ J. Uliasz, *Prawo podmiotowe jednostki do środowiska...*, 2021, s. 154, wraz z przywołanym tam wyrokiem TK z 13.05.2009 r., Kp 2/09, OTK-A 2009/5, poz. 66.

⁸⁸ J. Trzewik, *Publiczne prawa podmiotowe...*, s. 239 i n., wraz ze wskazaną tam literaturą.

⁸⁹ Tak też J. Uliasz, *Prawo podmiotowe jednostki do środowiska...*, 2021, s. 147; M. Stoczkiewicz, *Prawo ochrony klimatu w kontekście praw człowieka*, Warszawa 2021.

⁹⁰ Zob. np. B. Stępień-Załucka, *Prawo do czystego środowiska...*, s. 612; M. Hejbudzki, *Normatywne podstawy...*, s. 130; K. Doktor-Bindas, *Prawo do czystego powietrza*, „Przegląd Konstytucyjny” 2020/4, s. 101; J.S. Kierzkowska, *Prawo do powietrza...*, s. 209 i n.

⁹¹ Wyrok TK z 5.11.1997 r., K 22/97, OTK 1997/3–4, poz. 41.

⁹² Zob. podobnie wyrok TK z 6.06.2006 r., K 23/05, OTK-A 2006/6, poz. 62.

przepis konstytucyjny w rozdziale I Konstytucji, który odnosi się do środowiska, przez co nadaje mu rangę ustrojową. Jako zasada ustrojowa stanowi wymóg działania bardziej kompleksowego niż zawarta w art. 74 Konstytucji dyrektywa polityki państwa zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego współczesnemu i przyszłym pokoleniom. **Art. 5 Konstytucji należy traktować jako źródło obowiązków władz publicznych w zakresie ochrony środowiska** [podkr. aut.], zaś pozostałe przepisy z tej dziedziny – umieszczone w rozdziale II Konstytucji – odnoszą się zarówno do władz publicznych (art. 74 Konstytucji), jak i podmiotów innych niż władze publiczne (art. 86 Konstytucji)⁹³.

Z tego też względu „w pewnych wypadkach ochrona środowiska może uzasadniać ograniczenia praw i wolności konstytucyjnych. Władze publiczne mają obowiązek ochrony środowiska i prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom (art. 74 ust. 1 i 2 Konstytucji)”⁹⁴.

W innym z orzeczeń Trybunał Konstytucyjny, nieco odmiennie rozkładając akcenty, podkreślił, że „pojęcie «bezpieczeństwo ekologiczne» należy rozumieć jako uzyskanie takiego stanu środowiska, który pozwala na bezpieczne przebywanie w tym środowisku i umożliwia korzystanie z tego środowiska w sposób zapewniający rozwój człowieka. Ochrona środowiska jest jednym z elementów «bezpieczeństwa ekologicznego», ale zadania władz publicznych są szersze – obejmują też działania poprawiające aktualny stan środowiska i programujące jego dalszy rozwój. Podstawową metodą uzyskania tego celu jest – nakazane przez art. 5 Konstytucji – kierowanie się zasadą zrównoważonego rozwoju, co nawiązuje do ustaleń międzynarodowych, w szczególności konferencji w Rio de Janeiro w 1992 r.”⁹⁵.

Z kolei odnosząc się do treści art. 74 Konstytucji RP, w innym z orzeczeń Trybunał Konstytucyjny wskazał, że – po pierwsze – „z unormowań konstytucyjnych wynika, że w nakazie ochrony środowiska zawierają się wszelkie działania władz publicznych zapobiegające pogarszaniu się stanu środowiska oraz pozwalające na poprawę tego stanu dla dobra przyszłych pokoleń”, a po drugie, że „oprócz obowiązków spoczywających na władzy publicznej, Konstytucja statuuje – mocą art. 86 – obowiązek powszechnej dbałości (czyli troski albo też pieczy) o stan środowiska; nałożeniu tego powszechnego obowiązku towarzyszy zasada – również powszechnej (ciążącej na „każdym”) – odpowiedzialności za spowodowanie pogorszenia stanu środowiska, przy czym zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”⁹⁶.

Publiczne prawo podmiotowe w ujęciu konstytucyjnym to, jak wskazuje Michał Bernaczyk, „określony ze względu na normę konstytucyjną (prawo przedmiotowe) stosunek wzajemności o następujących cechach: 1) stosunek ten zachodzi pomiędzy oznaczonym podmiotem danego prawa (adresatem) a podmiotem zobowiązanym do realizacji tego prawa (władzą publiczną); 2) norma konstytucyjna pozwala na określenie *prima facie* bądź *in abstracto* treści obowiązku nałożonego na podmiot zobowiązany polegającego na zaniechaniu lub podjęciu określonych działań na rzecz uprawnionego; 3) ustrojodawca opisuje ów stosunek wzajemności ze względu na określone dobra o istotnym znaczeniu

⁹³ Wyrok TK z 28.11.2013 r., K 17/12, OTK-A 2013/8, poz. 125.

⁹⁴ Wyrok TK z 6.06.2006 r., K 23/05, OTK-A 2006/6, poz. 62.

⁹⁵ Wyrok TK z 28.11.2013 r., K 17/12, OTK-A 2013/8, poz. 125.

⁹⁶ Wyrok TK z 13.05.2009 r., Kp 2/09, OTK-A 2009/5, poz. 66.

z punktu widzenia jednostki lub innych podmiotów prywatnych i z tych samych względów poddaje je ochronie prawnej⁹⁷.

Mając na uwadze powyższe, należy stwierdzić, że istnieją **zasadnicze wątpliwości** czy postulowane **prawo do środowiska** (zakładając, że udałoby się rekonstruować jego treść, a to w związku z koniecznością odwołania się do elementów empirycznych i koniecznością obiektywizacji kryterium oceny co do właściwego stanu środowiska⁹⁸) **można ujmować w kategoriach publicznego prawa podmiotowego**. Ale nie musi to wcale oznaczać, że w **związku z programowanym charakterem norm konstytucyjnych odnośnie do środowiska i jego ochrony nie jest możliwa intensywniejsza ocena bądź kontrola konstytucyjności działań ustawodawcy⁹⁹ czy też organów administracji publicznej w odniesieniu do działań pozytywnych podejmowanych w celu zapewnienia właściwego stanu środowiska**. Wymagałoby to zastosowania wykładni dynamicznej i teleologicznej (występującej choćby w orzecznictwie Trybunału strasburskiego¹⁰⁰ czy Trybunału luksemburskiego¹⁰¹) w odniesieniu do programowych norm konstytucyjnych dotyczących środowiska. Potencjał i pole dla takiego kierunku wykładni norm konstytucyjnych można dostrzec np. w wyroku z 28.11.2013 r.¹⁰², w którym Trybunał Konstytucyjny podkreślił, że jako zasada ustrojowa art. 5 „stanowi wymóg działania bardziej kompleksowego niż zawarta w art. 74 Konstytucji dyrektywa polityki państwa zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego współczesnemu i przyszłym pokoleniom”. Szkoda, jak wskazuje Ryszard Mikosz, że Trybunał nie rozwinął, na czym owa „większa kompleksowość” miałaby polegać, gdyż pogląd ten nie doczekał się rozwinięcia i uzasadnienia¹⁰³.

⁹⁷ M. Bernaczyk, *Pojęcie publicznych praw podmiotowych w świetle Konstytucji RP* [w:] *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. 1, *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, red. M. Jabłoński, Warszawa 2010, s. 236 i 244.

⁹⁸ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 99 i 100.

⁹⁹ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 99 i 100. Z orzecznictwa TK nie wynika jednoznacznie to, czy z norm programowych mogą być wywodzone prawa podmiotowe – za taką możliwością TK wypowiedział się np. w wyrokach z 11.05.2011 r., SK 11/09, OTK-A 2011/4, poz. 32, oraz z 13.11.2007 r., P 42/06, OTK-A 2007/10, poz. 123, a przeciwko – w wyroku z 19.04.2011 r., P 41/09, OTK-A 2011/3, poz. 25.

¹⁰⁰ Zob. np. A. Dąbrowska, *The Environmental Right in the System of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms – Selected Aspects*, „Environmental Protection and Natural Resources” 2020, vol. 31, no. 4(86); J. Bazylińska-Nagler, *Od dywergencji do konwergencji – prawa do rozwoju i życia w czystym środowisku obecnych i przyszłych pokoleń jako filary zrównoważonego rozwoju* [w:] *Rządy prawa jako wartość uniwersalna. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Wójtowicza*, red. A. Kozłowski, Wrocław 2022, s. 265–280; A. Chmielarz-Grochal, *Wyrok ETPC (Wielka Izba) z 9 kwietnia 2024 r. w sprawie Verein KlimaSeniorinnen Schweiz i inni przeciwko Szwajcarii (skarga nr 53600/20)*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2024/3, s. 146–152.

¹⁰¹ Zob. szerzej A. Sikora-Kaleda, *Constitutionalisation of Environmental Protection in EU Law*, Zutphen 2020; M. Baran, B. Iwańska, *Environmental law in the jurisprudence of the Court of Justice of European Union – trends for a pro-ecological stance with elements of judicial restraint* [w:] *EU Environmental Policy and Law: Reflections at Fifty*, red. G. Winter, R. Macrory, L. Krämer, Zutphen 2026, s. 673–701.

¹⁰² Wyrok TK z 28.11.2013 r., K 17/12, OTK-A 2013/8, poz. 125.

¹⁰³ R. Mikosz, *Utrzymanie czystości i porządku w gminach w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego (kilka uwag w związku z wyrokiem z 28 listopada 2013 r.)* [w:] *Wybrane problemy prawa ochrony środowiska w orzecznictwie*, red. J. Rotko, Wrocław 2015, s. 20.

6.2. Prawo do środowiska: norma programowa czy prawo podmiotowe jednostki? – wielość praw podmiotowych i dylematy

Trudności w ustaleniu zakresu pozytywnych obowiązków władzy publicznej (co do aspektu zarówno stanowienia, jak i stosowania prawa) oraz treści tego, czego jednostka może w aspekcie stanu jakości środowiska domagać się od organów państwa, powodują, że w doktrynie w odniesieniu do prawa do środowiska identyfikuje się m.in. następujące prawa¹⁰⁴; prawo człowieka do życia w nieskażonym środowisku¹⁰⁵, prawo do odpowiedniego środowiska dla wszystkich obywateli¹⁰⁶ czy prawo do korzystania z walorów nieskażonego środowiska naturalnego¹⁰⁷. To zaś z kolei rodzi uzasadnione dalsze pytania o to, czy w związku z tym jednostka może domagać się realizacji takich „praw” – a jeśli tak, to także w jakim trybie i w stosunku do jakich organów władzy publicznej.

Jeśli chcemy postrzegać „prawo do środowiska” w ujęciu materialnym, może chodzić o jego różne aspekty (wymiary):

- po pierwsze, jako prawo do środowiska spełniającego określone standardy jakości; przy czym odnotować należy, że brak jest konsensusu co do tego, jaka powinna być treść tego prawa (**problem z ustaleniem minimalnej treści prawa**);
- po drugie, o elementy operatywne (organizacyjne i materialne) takiego prawa, czyli kto i czego oraz wobec kogo może w związku z prawem do środowiska się domagać; w tym zakresie pomiędzy beneficjentami (uprawnionymi) takiego prawa mogą istnieć różne zdania (**problem z ustaleniem elementów operatywnych prawa i różnicowanie jego postrzegania przez uprawnionych**);
- po trzecie, o efektywne środki prawne realizacji takiego prawa, gdy już treść tego prawa, czyli jakość danego komponentu środowiska, która powinna być dotrzymana, będzie prawnie określona (**problem efektywnych mechanizmów egzekwowania prawa**).

6.3. Prawo do środowiska: norma programowa czy prawo podmiotowe jednostki? – potencjał interpretacyjny norm Konstytucji RP

Nieodzownym elementem koncepcji prawa podmiotowego jest istnienie roszczenia jako gwarancja jego realizacji¹⁰⁸. Stąd poza wspomnianym już prawem do informacji o stanie i ochronie środowiska (wyrażonym w art. 74 ust. 3 Konstytucji), zasadniczo w literaturze, powołując się na argument o programowym charakterze innych norm odnoszących się do

¹⁰⁴ Przegląd stanowisk doktryny przywołuję za: J. Uliasz, *Prawo podmiotowe jednostki do środowiska...*, 2021, s. 145–158.

¹⁰⁵ M. Hejbudzki, *Normatywne podstawy...*, s. 130; zob. J.S. Kierzkowska, *Prawo do powietrza...*, s. 209 i n.; K. Doktor-Bindas, *Prawo do czystego powietrza...*, s. 101.

¹⁰⁶ K. Doktor-Bindas, *Prawo do czystego powietrza...*, s. 97 i n.

¹⁰⁷ K. Doktor-Bindas, *Prawo do czystego powietrza...*, s. 120.

¹⁰⁸ W. Jakimowicz, *Publiczne...*, s. 246–247; A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 384.

środowiska, wyklucza się, aby te normy konstytucyjne mogły być podstawą konstruowania prawa podmiotowego jednostki do środowiska¹⁰⁹.

Argumentacja oparta na programowym charakterze norm Konstytucji w obszarze środowiska nie może być jednak przesądzająca. Niewątpliwie uznanie, że norma wyrażona w art. 5 Konstytucji (stanowiąca, że Rzeczpospolita zapewnia ochronę środowiska) jest normą programową, nastręcza trudności w ustaleniu jej treści normatywnej, co wynika – jak trafnie wskazują Tomasz Gizbert-Studnicki i Andrzej Grabowski – z kilku względów¹¹⁰. Po pierwsze, ustalenie treści nakazanego lub zakazanego zachowania wymaga odwołania się do elementów zewnętrznych wobec treści takiej normy – empirycznych, czyli „wiedzy o relacjach przyczynowych”¹¹¹ w świecie zewnętrznym¹¹². Po drugie, także cele normy programowej ujęte są z reguły w sposób deskryptywny i z odwołaniem się do stanów empirycznych, mierzalnie identyfikowalnych w świecie zewnętrznym¹¹³. Przy czym stany te, jak np. wysoki poziom ochrony środowiska czy środowisko o odpowiedniej jakości, to pewne stany docelowe (finalne), stąd też normy programowe ujmowane są jako „idee regulatywne”¹¹⁴, czyli stany, do osiągnięcia których należy dążyć, będące w tym znaczeniu stanami idealnymi. Taki charakter norm programowych nastręcza wątpliwości co do oceny, czy stan rzeczy wymagany przez normę prawną został już osiągnięty, czy też nie, a także w jaki sposób kształtować kryteria takiej oceny¹¹⁵. Po trzecie, wskazane cechy powodują, że normy programowe mają charakter zasad, a nie reguł. Co oznacza, że mogą być realizowane w różnym stopniu¹¹⁶. Niemniej należy podzielić pogląd, że wskazane trudności nie dają asumptu, aby odmawiać normom programowym jako zasadom charakteru dyrektywy stanowczych¹¹⁷ czy też kryterium kontroli konstytucyjności ustaw¹¹⁸.

Niezależnie od powyższego odnotować należy, że wyrażona w art. 5 Konstytucji norma w powiązaniu z innymi prawami jednostek gwarantowanymi Konstytucją – jak np. przyrodzoną i niezbywalną godnością człowieka (art. 30 Konstytucji), prawem do życia (art. 38 Konstytucji), prawem do ochrony zdrowia (art. 68 ust. 1 Konstytucji) – zawiera w sobie istotny rezerwuar interpretacyjny na drodze do konstytucjonalizacji, w kontekście działań pozytywnych państwa, „prawa do lepszego środowiska i poprawy jego jakości” (prawa do wysokiego poziomu ochrony). Tym bardziej że stawianie prymatu ochrony środowiska jako jednej z zasad polityki państwa, o czym stanowi art. 5 Konstytucji, świadczy niewątpliwie o priorytecie ustrojodawcy wspierającego działania na rzecz wysokiego poziomu ochrony środowiska i poprawy jego jakości, a tym samym – ochrony zdrowia i życia.

¹⁰⁹ Np. T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 110 i n.

¹¹⁰ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 99–104.

¹¹¹ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 100.

¹¹² T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 99.

¹¹³ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 100.

¹¹⁴ Pojęcie przywołuję za: T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 100.

¹¹⁵ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 100.

¹¹⁶ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 100–101.

¹¹⁷ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 106–109.

¹¹⁸ T. Gizbert-Studnicki, A. Grabowski, *Normy programowe...*, s. 109–110.

7. Podsumowanie: środowisko jako wartość prawna – argument mogący uzasadniać konstruowanie „prawa do środowiska” jako normy-zasady

„Publiczne prawa podmiotowe mogą być rozpatrywane jako reguły lub jako zasady w kategoriach deontycznych (nakazu, zakazu, zezwolenia itd.), mając bowiem strukturę zasad lub strukturę reguł prawa podmiotowe publiczne są normami prawnymi, albo w kategoriach aksjologicznych, dla których podstawowym pojęciem jest pojęcie dobra jako wartości”¹¹⁹.

Trudność w wyjaśnianiu istoty i funkcji praw podmiotowych publicznych w kategoriach aksjologicznych wynika z wieloznaczności pojęć wartości lub dobra. Jak wskazuje Marzena Kordela, wartości (prawne) są odtwarzane z obowiązujących norm prawnych¹²⁰, „jeżeli prawodawca używa określeń: «prawo...», «prawo do...»; «wolność...», to dopełniające je nazwy są nazwami stanów rzeczy pozytywnie przezeń cenionymi (są wartościami prawnymi), np. prawo własności, prawo do edukacji, wolność słowa”¹²¹. Wartości (prawne) to nie tylko „wartości wylegitymowane formalnym aktem stanowienia prawa”, ale także te które „czerpią swoją legitymację ideologiczną z doktryny umowy społecznej”¹²².

W tym kontekście odnotować należy, że egzystencjalny związek człowieka ze środowiskiem wyraża się w możliwości zaspokojenia jego życiowych potrzeb, w tym osobistych, oraz korzystania ze środowiska w celach gospodarczych. Korzystanie z zasobów środowiska jest nie tylko użyteczne, ale i konieczne z punktu widzenia funkcjonowania człowieka, którego życie determinowane jest przez uwarunkowania środowiskowe. To zaś ukierunkowuje postrzeganie środowiska i jego właściwego stanu – a także dążenie do zapewnienia wysokiego poziomu ochrony środowiska – jako wartości prawnej o randze konstytucyjnej.

Sam fakt, że ochrona środowiska uczyniona została jedną z podstaw ustrojowych Rzeczypospolitej Polskiej (art. 5 Konstytucji RP), dobitnie pokazuje, jak duże znaczenie przyznał jej ustrojodawca i że stanowi ona element umowy społecznej, na którym ufundowana jest Rzeczpospolita. Ochrona środowiska jest także jedną z możliwych podstaw ograniczania wolności i praw człowieka (art. 31 ust. 3 Konstytucji RP). Konstytucja RP nakłada w tym obszarze na władze publiczne liczne obowiązki o charakterze programowym, tj. prowadzenie polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu pokoleniu i przyszłym pokoleniom oraz ogólny obowiązek ochrony środowiska – art. 74 ust. 1 i 2 Konstytucji RP. Oprócz tego przewiduje dwa bardziej skonkretyzowane obowiązki – sprzężone z prawami jednostki. Są to: obowiązek udostępniania informacji o stanie i ochronie środowiska – prawo podmiotowe do informacji (art. 74 ust. 3 Konstytucji RP) oraz obowiązek wspierania działań obywateli na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska – prawo do uzyskiwania wsparcia w tym zakresie przez obywateli (art. 74 ust. 4 Konstytucji RP).

Środowisko jest wartością o istotnym znaczeniu konstytucyjnym – co potwierdza jego umiejscowienie w art. 5 Konstytucji. W związku z konstytucyjnym nakazem realizacji

¹¹⁹ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 391.

¹²⁰ A. Wróbel, *Prawo podmiotowe...*, s. 392. „Każda wartość, aby stać się prawną, musi spełniać warunki Hartowskiej reguły uznania (rule of recognition)” – M. Kordela, *Zasady prawa...*, s. 139.

¹²¹ M. Kordela, *Zasady prawa...*, s. 138.

¹²² M. Kordela, *Zasady prawa...*, s. 139.

wartości, jaką jest „zapewnienie ochrony środowiska”, stanowi to dodatkowy argument uzasadniający konstruowanie konstytucyjnego „prawa do wysokiego poziomu ochrony środowiska” jako normy-zasady w ujęciu Dworkinowskim.

Abstract

The right to the environment as a public subjective right – selected remarks from a theoretical and legal perspective

Dr Mariusz Baran – research and adjunct at the Jagiellonian University in Krakow – Faculty of Law and Administration, Jagiellonian University in Krakow
ORCID: 0000-0003-1896-7378

Recent years have seen an increasing number of calls for ‘environmental rights’ to be recognised as subjective public rights. At first glance, this appears to be an appealing concept, although it should be noted from the outset that the concept and nature of the ‘right to the environment’ is one of those issues that is contentious and interpreted in many different ways. The aim of this article is to analyse, from a theoretical and legal-dogmatic perspective, the arguments both for and against treating the ‘right to the environment’ as a public subjective right rather than just a policy objective, i.e. a goal of public authorities’ actions.

Keywords: public subjective right, right to the environment, program norm, norm – principle, environment as a legal value

Bibliografia / References

- Agopszowicz A., *Cywilnoprawne środki ochrony środowiska w świetle ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska* [w:] *Zagadnienia prawne ochrony środowiska*, red. K. Podgórski, Katowice 1981
- Alexy R., *The Construction of Constitutional Rights*, „Law and Ethics of Human Rights” 2010/4
- Alexy R., *The Model of Rules*, „University of Chicago Law Review” 1967/35
- Alexy R., *Theorie der Grundrechte*, Baden-Baden 1994
- Baran M., *Conflicts of interest in environmental law: Climate-related renewable energy goals vis-a-vis environmental protection interest (on the example of the RES III Directive)* [w:] *Sustainable energy: Still united in diversity? Integrating energy, climate and environmental law in times of geopolitical instability*, red. F. Tiche, L. Squintani, K. de Graaf, H. Vedder, E. Woerdman, Groningen 2025
- Baran M., Iwańska B., *Environmental law in the jurisprudence of the Court of Justice of European Union – trends for a pro-ecological stance with elements of judicial restraint* [w:] *EU Environmental Policy and Law: Reflections at Fifty*, red. G. Winter, R. Macrory, L. Krämer, Zutphen 2026
- Baran M., Iwańska B., *Ochrona interesu w prawie ochrony środowiska* [w:] *Partycypacja w postępowaniu administracyjnym: w kierunku uspołecznienia interesu prawnego*, red. Z. Kmiecik, Warszawa 2017

- Bazylińska-Nagler J., *Od dywergencji do konwergencji – prawa do rozwoju i życia w czystym środowisku obecnych i przyszłych pokoleń jako filary zrównoważonego rozwoju* [w:] *Rządy prawa jako wartość uniwersalna. Księga jubileuszowa Profesora Krzysztofa Wójtowicza*, red. A. Kozłowski, Wrocław 2022
- Bernaczyk M., *Pojęcie publicznych praw podmiotowych w świetle Konstytucji RP* [w:] *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. 1, *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, red. M. Jabłoński, Warszawa 2010
- Bigo T., *Administracja publiczna w Trzeciej Rzeszy*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1936/4
- Bigo T., *Prawo administracyjne. Część I. Instytucje ogólne. Opracowane przez Dr. Władysława Kawkę, Adiunkta U.Wr. na podstawie wykładów uniwersyteckich prof. dr. T. Bigo*, Wrocław 1948
- Chmielarz-Grochal A., *Wyrok ETPC (Wielka Izba) z dnia 9 kwietnia 2024 r. w sprawie Verein KlimaSeniorinnen Schweiz i inni przeciwko Szwajcarii (skarga nr 53600/20)*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2024/3
- Dąbrowska A., *The Environmental Right in the System of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms – Selected Aspects*, „Environmental Protection and Natural Resources” 2020, vol. 31, no. 4
- Doktor-Bindas K., *Prawo do czystego powietrza*, „Przegląd Konstytucyjny” 2020/4
- Dworkin R., *Biorąc prawa poważnie*, tłum. T. Kowalski, Warszawa 1998
- Florczak-Wątor M., *Konstytucja jako źródło obowiązków państwa w stosunku do obywatela*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2018/80(1)
- Florczak-Wątor M., *Możliwości kontrolowania przez Trybunał Konstytucyjny swobody ustawodawcy w zakresie realizacji norm programowych*, „Przegląd Sejmowy” 2009/4
- Gizbert-Studnicki T., Grabowski A., *Normy programowe w konstytucji* [w:] *Charakter i struktura norm Konstytucji*, red. J. Trzciński, Warszawa 1997
- Górski M. [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, red. L. Bosek, M. Safjan, Legalis 2016
- Hajjar Leib L., *Human Rights and the Environment: Philosophical, Theoretical, and Legal Perspectives*, Leiden–Boston 2011
- Haładyj A., *Konstytucyjne prawo do korzystania z wartości środowiska*, „Prawo i Środowisko” 2002/2
- Hejbudzuki M., *Normatywne podstawy wprowadzenia do polskiego porządku prawnego koncepcji prawa podmiotowego do życia w czystym środowisku*, „Studia Prawnoustrojowe UWM” 2019/43
- Hesse K., *Der Rechtsstaat im Verfassungssystem des Grundgesetzes* [w:] *Festgabe für Rudolf Smend*, Tübingen 1962
- Iwańska B., *Koncepcja 'skargi zbiorowej' w prawie ochrony środowiska*, Warszawa 2013
- Jakimowicz W., *Publiczne prawa podmiotowe*, Kraków 2002
- Jaroszewska-Charoń D., *Prawo człowieka do wody pitnej i infrastruktury sanitarnej* [w:] *Prawa człowieka a ochrona środowiska – wspólne wartości i wyzwania*, red. B. Gronowska, B. Rakoczy, J. Kapelańska-Pręgowska, K. Karpus, P. Sadowski, Toruń 2018
- Jaworski W.L., *Nauka prawa administracyjnego, zagadnienia ogólne*, Warszawa 1924
- Kasznica S., *Polskie prawo administracyjne. Pojęcie i instytucje zasadnicze*, Poznań 1946
- Kierzkowska S., *Prawo do powietrza wolnego od zanieczyszczeń z „niskiej emisji”* [w:] *Prawa człowieka a ochrona środowiska – wspólne wartości i wyzwania*, red. B. Gronowska, B. Rakoczy, J. Kapelańska-Pręgowska, K. Karpus, P. Sadowski, Toruń 2018
- Kordela M., *Zasady prawa. Studium teoretycznoprawne*, Poznań 2012

- Kuta T., *Aspekty prawne działań administracji publicznej w organizowaniu usług*, Wrocław 1969
- Mikosz R., *Utrzymanie czystości i porządku w gminach w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego (kilka uwag w związku z wyrokiem z dnia 28 listopada 2013 r.)* [w:] *Wybrane problemy prawa ochrony środowiska w orzecznictwie*, red. J. Rotko, Wrocław 2015
- Prawo człowieka do środowiska*, red. J. Sommer, Wrocław 1987
- Radwański Z., *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2002
- Sarnecki P., *Normy programowe w Konstytucji i odpowiadające im wolności obywatelskie* [w:] *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003
- Sarnecki P., *Uwagi do art. 5* [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, t. 5, Warszawa 2007
- Schmidt-Aßmann E., *Ogólne prawo administracyjne jako idea porządku. Założenia i zadania tworzenia systemu prawoadministracyjnego*, tłum. A. Wasilewski, Warszawa 2011
- Schmidt-Aßman E., *Dogmatyka prawa administracyjnego. Bilans rozwoju, reformy i przyszłych zadań*, tłum. M. Bochwic-Ivanovska, Warszawa 2022
- Sikora-Kaleda A., *Constitutionalisation of Environmental Protection in EU Law*, Zutphen 2020
- Stępień-Załucka B., *Prawo do czystego środowiska jako prawo człowieka a możliwość korzystania ze środowiska naturalnego jako dobro osobiste* [w:] *Powszechny system ochrony praw człowieka w dobie kryzysu demokracji liberalnej*, red. J. Jaskiernia, K. Spryszak, Toruń 2020
- Stoczkiewicz M., *Prawo ochrony klimatu w kontekście praw człowieka*, Warszawa 2021
- Trzewik J., *Publiczne prawa podmiotowe jednostki w systemie prawa ochrony środowiska*, Lublin 2016
- Uliasz J., *Prawo podmiotowe jednostki do środowiska. Perspektywa konstytucyjna* [w:] *Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne w Konstytucji RP z 1997 roku*, red. H. Zięba-Załucka, Rzeszów 2018
- Uliasz J., *Prawo podmiotowe jednostki do środowiska. Perspektywa konstytucyjna* [w:] *Human rights Evolution in the digital era*, red. M. Sitek, J. Bonet Navarro, Rzeszów 2021
- Urbańska K., *Prawo podmiotowe do dobrego środowiska w prawie międzynarodowym i polskim*, Poznań 2015
- Wasilewski A., *Dynamika zmian i kontynuacja we współczesnym prawie administracyjnym wyzwaniem dla doktryny prawa (na przykładzie prawa o ochronie środowiska)* [w:] *Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, red. J. Supernat, Wrocław 2009
- Wróbel A., *Prawo podmiotowe publiczne* [w:] *System Prawa Administracyjnego*, t. 1, *Instytucje prawa administracyjnego*, red. R. Hauser, Z. Niewiadomski, A. Wróbel, Warszawa 2015
- Wróblewski J., *System prawa* [w:] W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1986
- Zieliński M., *Zasady i wartości konstytucyjne* [w:] *Zasady naczelne Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r.*, red. A. Bałaban, P. Mijał, Szczecin 2011
- Ziemiński Z., *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980
- Ziemski K., *Zasady ogólne prawa administracyjnego*, Poznań 1989